ERZİNCAN TARİHİ

1. CİLT

ERZİNCAN TARİHİ

CİLT I

"ESKİÇAĞ, SANAT TARİHİ ve ARKEOLOJİ"

Editörler

Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Dr. Öğr. Üyesi Funda NALDAN

Bu kitabın tüm hakları Erzincan Valiliği ve

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.

Kitapta yer alan bölümlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:

Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Atatürk Mahallesi Kültür Merkezi

Barış Manço Park İçi

Telefon:0 446 214 30 79

Faks:0 446 214 80 22

E-Posta:iktm24@kulturturizm.gov.tr

Erzincan Valiliği Yayınları

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Yayınları

ISBN: 978-975-17-4615-3

Erzincan-2020

HİTİT ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARINA GÖRE KUMMAHA (KEMAH)'NIN SİYASİ VE KÜLTÜREL TARİHİ*

Arş. Gör. Serkan ERDOĞAN**

Giriş

Anadolu'nun tarihsel çağlara girmesini sağlayan Akad ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı çivi yazılı belgelerinde Erzincan yöresiyle ilişkilendirilebilecek bir yer adı şimdiye değin saptanamamıştır. Bu nedenle Erzincan yöresi tarihi çağlara girmesini Hitit çivi yazılı kaynaklarına borçludur.

Hitit yazılı kaynaklarında Erzincan yöresine lokalizasyonu yapılabilecek kayıtların ekseriyeti, Kemah (Klasik ve Orta Çağ kaynaklarında Kamakha / Kamah) ile özdeşleştirilen Kummaha yer adıyla bağlantılıdır[1]. Söz konusu yazılı belgelerde Kummaha'yı niteleyen determinatifler, Kummaha'nın hem bir şehrin hem de o şehirle ilişkili bir ülkenin ismi olduğuna işaret etmektedir. Eski Hitit Dönemi (M.Ö. 1650 – 1450) kaynaklarında adına rastlanılmayan Kummaha'ya ait ilk kayıtlar, Orta Hitit Dönemi (M.Ö.1500 – 1380)'ne tarihlendirilen metinlerde saptanmaktadır. Hititler'in uzun bir aradan sonra çevresindeki politik güçlerle savaş ve antlaşma yoluyla yeniden egemenlik kurma çabası bu dönemin temel özelliğini yansıtır. Bundan dolayı Kummaha'nın Orta Hitit Dönemi belgelerinde söz edilmesi anlaşılabilir bir nedene dayanmaktadır.

Kummaha'nın Siyasi Tarihi

Hititler'in Kemah'ın da içerisinde yer aldığı Yukarı Fırat Bölgesi ile belgelenebilen ilk münasebeti Tudhaliya I/II Dönemi (M.Ö. 1450 – 1420)'nde olmuştur. Halefi olan I. Arnuwanda (M.Ö. 1420 – 1400)'ya ait yıllıklarda Tudhaliya I/II'nin siyasal icraatlarına değinilmiş ve buna göre günümüzde Elazığ ve çevresini kapsayan Išuwa ülkesi, söz konusu kral tarafından Hitit Krallığı'na bağlanmıştır[2]. Orta Hitit Dönemi krallarından biri olan I/II Tudhaliya'nın Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki siyasi icraatlarını anlattığı tabletlerin (KUB XXIII 11 III 27-34) çok parçalı halde günümüze ulaşmasından ötürü, siyasi olayların cereyan ettiği coğrafyanın kapsamı tam olarak bilinmemektedir. Ancak

---

* Erzincan Tarihi Sempozyumu (26-28 Eylül 2019) Bildiriler Kitabı.

** Bitlis Eren Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Fen-Ed. Fak., Bitlis/TÜRKİYE, serdogan@beu.edu.tr

[1] Emil Forrer, "Ḫajasa-Azzi", *Caucasica* 9, 1931, s. 2; Giuseppe F. Del Monte – Johann Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI*), Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1978, s. 220; John Garstang, "Hittite Military Roads in Asia Minor: A Study in Imperial Strategy with a Map", *American Journal of Archaeology* 47, 1943, Plate XVII, 48, 50; Massimo Forlanini, "The Ancient Land of 'Northern' Kummaḫa and Aripša 'Inside the Sea' ", *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and East* (Edited by M. Alparslan), Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 2; Volkert Haas, *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, s. 23.

[2] Onofrio Carruba, "Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 155a Tafel I; Piotr Taracha, "Zu Den Tutḫalija II – Annalen CTH 142", *Die Welt Des Orients* XXVIII, 1997, s. 83.

söz konusu kral döneminde muhtemelen Erzincan'da Hititler'in nüfuz alanına dâhil edilmiş olmalıdır.

Yukarı Fırat Bölgesi ile ilgili en kapsamlı bilgi veren belge, Orta Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen, kesin olmamakla birlikte Hitit kralı I. Arnuwanda'ya atfedilmesi gereken ve bilim dünyasında "Pahhuwalı Mita Metni" ya da "Mita Metni" (KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 [1684/u-141/w]) olarak bilinen dokümandır. Son yapılan araştırmalar KBo L 216, KBo L 218 numaralı metin fragmanlarının da bu belgeyle bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur[3]. Söz konusu tabletlerin dili Hititçe olup Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuša(Boğazkale)'da gün ışığına çıkarılmıştır.

Hitit kralı I. Arnuwanda zamanında Kaškalar'ın Hatti ülkesini istilası ve patlak veren veba salgını neticesinde doğan siyasal otorite boşluğunu fırsat bilen Pahhuwa hükümdarı Mita, *Mita Metni*'nden anlaşıldığına göre siyasal bağımsızlığını elde ederek nüfuzunu yakın çevresine doğru yaymaya başlamıştır. Günümüz Tunceli yöresinde yer alması gereken Pahhuwa'nın[4] bu siyasi tutum değişikliği yakın komşusu olan Erzincan'daki yerel politik güçleri de etkilemiştir. *Mita Metni*'ne göre Mita, Hitit Krallığı'na bağlı dört şehri ele geçirmiş ve komşusu olan Hitit bağlaşığı Išuwa'yı talan ederek ganimetleri ülkesine taşımıştır[5]. Mita'nın üzerinde egemenlik kurduğu bu dört kent arasında Kummaha (Kemah) ve araştırmacılar tarafından Üzümlü/Cimin (Bizans Tzimenon) ile özdeşleştirilen Timmiya kentleri de bulunmaktadır[6]. Sonrasında bu kentler Hitit yanlısı güçlerin müdahalesiyle Hititler'in kontrolüne geçmiş ve sonrasında isyancı Pahhuwalı Mita ve müttefiklerine karşı kral I. Arnuwanda tarafından düzenlenen askeri sefer, Kummaha şehri ülkesi üzerinden yapılmıştır[7].

Hitit Devleti'nin yapmış olduğu antlaşma türleri yönünden ele alındığında Mita Metni'nin bir vasallik antlaşması olarak kategorize edilmesi gerekir[8]. Pahhuwa,

---

[3] Silvio Reichmuth, Mita von Pahhuwa", *Hethitologie in Dresden Textbearbeitungen, Arbeiten zur Forschungs- und Schriftgeschichte*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 35, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2011 s. 111 vdd.

[4] Forlanini, a.g.e., s. 160 dn. 40; Friedrich Cornelius, *Die Geschichte der Hethiter,* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973, s. 205 vd; Igor Mikhailovich Diakonoff, - Inna Nikolaevna Medvedskaya, "The Kingdom of Urartu", *Bibliotheca Orientalis* XLIV – N° 3/4, s. 386 dn. 5; Serkan Erdoğan *Pahhuwa Krallığı – Doğu Anadolu'da Hititler'in Çağdaşı Yerel Bir Güç*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2016, s. 31 vd.

[5] Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 2. Edition, Scholars Press, Atlanta 1999, s. 160 vd; Igor Mikhailovich Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian People,* Caravan Books, New York, 1984, s. 57; Oliver Robert Gurney, "Mita of Pahhuwa", *Annuals of Archaeology and Anthropology* 28, 1948, s. 32 vd; Aram Kosyan, "Arnuwandas I in the East", *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 2006, s. 88 - 89.

[6] Forlanini, a.g.e., s. 7 - 8; Aram Kosyan, "On the Ethnic Background of Išuwa (A Preliminary Study)", *Armenian Journal of Near Eastern Studies* IV/2, 2009, s. 88.

[7] Kosyan, AJNES 1, s. 89; Giulia Torri, "Militärische Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit", *Altorientalische Forschungen* 32/2, 2005, s. 389.

[8] Alpaslan Ceylan, "Ismeriga Antlaşmasına Uluslararası İlişkiler Açısından Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 22, 1995, s. 9; Albrecht Götze, *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients* (Handbuch der Altertumswissenschaft III 1, 3) C. H. Beck'sche Verlag Buchhandlung, München 1933b, s. 102; Aharon Kempinski – Silvin Košak, Der Išmeriga-Vertrag", *Die Welt des Orients* 5/2, 1970, s. 217.

Kummaha, Timmiya, Išuwa, Maldiya, Zuhma, Hurri Ülkesi, Duggamma, Pitteyariga, Tahhiša, Tahišna ve Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki diğer yerel devletler ile yapılan Hititçe yazılmış bu antlaşma, M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğinde politik gücün çeşitli yerel iktidarlar arasında paylaşıldığını göstermektedir[9]. Bölgede henüz tarih sahnesinde yerini almamış olması nedeniyle Azzi-Hayaša konfederasyonundan söz edilmemiştir. Ancak daha sonra Azzi ülkesinin parçası olacak olan Kummaha ve Duggamma gibi yerel siyasi oluşumlar, Mita Metni'nde kaydedilen olayların politik tarafları olarak görünmektedir[10].

Hitit kralı III. Tudhaliya (M.Ö. 1400 - 1380) zamanında Azzi Krallığı, Kemah ve çevresini de içine alan bölgede ilk defa tarih sahnesinde yerini almıştır[11]. Zaman zaman Hitit kaynaklarında beraber anılan Azzi ve Hayaša, ya birbirleriyle bağlantılı iki hükümdarı olan iki ayrı siyasi oluşumdur ya da bir aşiret konfederasyonu olarak işleyen tek bir politik varlığın coğrafi açıdan farklı bölgelere yayılmış, farklı isimler taşıyan parçalarıydılar[12]. Yapılan araştırmalar III. Tudhaliya'nın Anadolu'nun doğusuna yerleştirilen Hayaša ülkesinin yöneticisi konumundaki Mariya ve Hayaša halkı ile bir antlaşma yaptığını ve sonrasında Mariya'nın Hitit sarayındaki bir saray kadınıyla ilişkisinden ötürü ölümle cezalandırıldığı ortaya koymuştur[13]. Hitit kralı I. Šuppiluliuma (M.Ö. 1380 - 1340) saltanatının ilk yıllarında Hayašalı bir seçkin konumundaki Hukkana ile bir antlaşma gerçekleştirmiş ve bu antlaşma yoluyla onu kendisine olan sadakatini belgelemek istemiştir[14]. KUB XVIII 2 III 10 metin satırında "*^{m}Ḫu-uq-qa-na-aš LÚ KUR ^{URU}Azzi*" ifadesiyle Azzili olduğu belgelenen Hukkana'yı Hayašalılar üzerinde önemli bir konuma getiren I. Šuppiluliuma, kendi kızkardeşini ona zevce olarak vermiştir[15]. Söz konusu kral zamanında Kemah yöresinin Hitit denetimindeki Azzi - Hayaša politik oluşumunun bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Daha geç dönem Hitit kaynakları, Kummaha ve muhtemelen Erzincan ya da Erzincan yöresinin yakın çevresinde olması

[9] Erdoğan, a.g.e., s. 12.

[10] Gurney, a.g.e., s. 46; Claudia Sagona, Literary Tradition and Topographic Commentary", *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I* (Ed. A. Sagona – C. Sagona), Peeters, Paris - Louvain - Dudley, 2004, s. 27.

[11] Emmanuel Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Éditions Klincksieck, Paris, 1971, 88; Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiliulima Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1, 2008, 23; Albrecht Götze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Yale University Press. New Haven, 1940, s. 21 - 26.

[12] Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi* (Çev. Selen Hırçın Riegel), Homer Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 374.

[13] Rukiye Akdoğan, Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul, 2007, s. 29 - 30; Onofrio Carruba, "Die Hajaša-Verträge Ḫattis", *Documentum Asiae Minoris Antiquae, Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1988: 71 vd; Emil Forrer, "Ḫajasa-Azzi", *Caucasica* 9, 1931, s. 2 - 3.

[14] Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts* (Edited by Harry A. Hoffner), Scholars Press. Atlanta-Georgia, 1996, 22-30; Güngör Karauğuz, *Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, 151 vd; Laroche, CTH, s. 42.

[15] Akdoğan, a.g.e., s. 31; Carruba, *Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, s. 69; Horst Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Handbuch der Orientalistik I/XXXIV, Brill, Leiden,1999, s. 154-155.

gereken Duggamma ile bu kale kentlerinin yakınlarındaki Aripša, Halimana kentlerinin konfederatif bir devlet olan Azzi Krallığı'nın bir parçası olduğunu doğrulamaktadır[16].

Çivi yazılı Hitit kaynaklarından öğrendiğimize göre Hitit kralı I. Šuppiluliuma, Hayaša kralı Lanni / Karanni ile Kummaha yakınlarında karşı karşıya gelmiş ve onun ordusuyla savaşmıştır[17]. Takriben M.Ö. XIV. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş bu savaşa ilişkin bilgiyi, II. Muršili'nin, büyükbabası I. Šuppiluliuma hakkındaki kayıtlarına borçluyuz. Kummaha, bu dönemde coğrafi konum olarak Hatti ülkesi ile Hayaša ülkesi arasında yer alan stratejik bir öneme sahip bir şehir görünümündedir[18].

Azzi ülkesinin halkını teslim aldığını ve 3000 Azzili adamı yaya ve arabalı savaşçıyı kendi ordusuna kattığını söyleyen Hitit kralı II. Muršili (M.Ö. 1339 - 1306), 10. yılındaki seferinde (KBo IV 4) Duggamma//Dukka(m)ma şehri, Azzi ülkesinin merkezi konumundadır[19]. M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Azzi ülkesinin, Išuwa ve Pahhuwa 'nın kuzeyinde uzanan Erzincan'a ait toprakları domine ettiğini *Muršili Yıllıkları* açığa vurmaktadır[20]. Kral II. Muwatalli (M.Ö. 1306 - 1282) Dönemi'nde ise Hititler'in bağlaşığı olarak Hayaša ülkesi 10 bin er ve 700 savaş arabası ile Mısır ile yapılan ünlü Kadeş Savaşı'na katılmış olması, Kemah ile çevresindeki politik yerel güçlerin Hitit İmparatorluğu'nun vasal devletçikleri haline geldiğini göstermektedir[21].

M.Ö. XIII. yüzyılın ortalarına tarihlenen Hitit kralı III. Hattušili Dönemi'ne ait bir belgede (KUB LV 1) "Kummaha Dağı muhafızlarından" söz edilmektedir. Söz konusu belgedeki bu ifade Kummaha'da bir askeri bir garnizonun ya da askeri birliğin varlığına işaret etmektedir[22]. Sonuç olarak Hitit İmparatorluk Çağı'nın son dönemlerine değin Erzincan yöresi üzerinde Hitit egemenliğinin devam ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Hititler Devrinde Yukarı Fırat Bölgesi'nde Siyasi Örgütlenme

Mita Metni, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki ülke ve şehirlerin soylularından oluşan yaşlılar meclisine hitap edilmiş bir konuşma formuyla yazılmıştır[23]. Bu antlaşmanın önemli yanlarından biri, krallar veya yöneticilerle değil, Yukarı Fırat Bölgesi'nde yer alan siyasi merkezlerin yaşlılarıyla / ileri gelenleriyle ya da doğrudan doğruya halkın katılımı sağlanarak yapılmış olmasıdır. *Mita Metni* ve II. Muršili'nin Azzi ülkesine karşı yaptığı

---

[16] Del Monte – Tischler, a.g.e., s. 37, 59, 435; Garstang, a.g.e., s. 50; Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal Cuneiform of Studies* X, 1956, s. 66; Heinrich Otten, Kummaḫa", *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* VI 5/6, 1980-1983, s. 334.

[17] Güterbock, a.g.e., s. 66; Forlanini, a.g.e., s. 1 vd.

[18] Aram Kosyan, "Between the Euphrates and Lake Van (On the Location of Hayaşa and Azzi)", *International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures Proceedings I* (Edited by M. Işıklı – B. Can), Cambridge Publishing Scholars, Newcastle upon, Tyne, 2015, s. 272; Forlanini, a.g.e., s. 2.

[19] Diakonoff, a.g.e., s. 54; Albrecht Götze, *Die Annalen Des Muršiliš (Heft VI)*, Mitteilungen Der Vorderasiatisch – Aegyptischen Gesellschaft (E.V.) 38. Band, Leipzig 1933, s.133 vd; Yakar, a.g.e., s. 374.

[20] Götze, Die Annalen Des Muršiliš, s. 162 - 163; Eugène Cavaignac, "Deux itinéraires militaires de rois hittites. A propos d'un ouvrage récent", *Revue d'Assyriologie* 54, 1960, s. 89.

[21] Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1998, s. 91.

[22] Aram Kosyan, "The Plain of Erznka in the II – I Millenniums BC", *Fundamental Armenology* 7 (1),2018, s. 9.

[23] Gurney, a.g.e., s. 32.

22. yılına ait sefer kayıtları M.Ö. II. binyıl Doğu Anadolusu'nda ki siyasi örgütlenmelerin "Yaşlılar Meclisi (LÚ^{MEŠ} ŠU.GI)" sistemine dayandığına işaret etmektedir[24]. Kralın liderliğinde toplumun imtiyazlı yetişkin bireylerinden oluşan bir meclis tarafından siyasal otoritenin örgütlenmesi, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki krallıkların yönetim yapısı hakkında bazı ipuçları vermektedir. Görünüşe göre metinde geçen "yaşlılar meclisi" bölgedeki krallıklarda kendi iç işlerine yönelik karar verme ve uygulama yetkisine sahipti. Muhtemelen bölgedeki krallar Pahhuwalı Mita örneğinde olduğu gibi bir *primus inter paris* (eşitler arasında birinci) konumunda egemenliğini sürdürmüş olmalıdır.

Hitit Krallığı'nda merkezileşmiş devlet yönetim düzeni yanında imtiyazlı yetişkinlerden oluşan yaşlılar meclisine dayalı yerel otonom yönetim biçimleri de ayakta kalmıştır. Hatti ülkesinin çevresel bölgelerindeki yerel toplulukların yaşlılar heyetine kralın araya girmesini gerektirmeyen konularda yargılama ve kült yönetimini icra etme gibi bazı roller verilmiştir[25]. Pahhuwa ve Azzi gibi ülkelerin yaşlılar meclisine sahip olmaları ve yöneticilerine de kral denmemesi merkezileşme düzeyinin aşağı seviye de olmasından ziyade Önasya'da M.Ö. II. binyıl devlet oluşumlarının bir biçimini ortaya koymaktadır[26].

Hititler Devrinde Kummaha'nın Yerel Kültleri

KUB XXXVIII 12 III 15 metninde Kummaha şehrinin tanrıları, tanrıça Kubaba ve ^{D}U olarak kaydedilmiştir[27]. ^{D}U hakkında bilgilerimiz sınırlı olmasına karşın tanrıça Kubaba'nın özelliklerine ait veriler oldukça geniş çaplıdır. Hitit kaynaklarında Kummaha şehri ülkesinin yerel bir tanrıçası olarak tanıtılan Kubaba hakkındaki en erken yazılı kayıtlar, "Kubabat" formuyla Eski Asur Dönemi'ne ait şahıs isimlerinde karşımıza çıkar[28]. Ön Asya'nın önemli bir şehri hüviyetinde olan ve günümüz Türkiye – Suriye sınırı üzerinde yer alan Kargamış'ta, "Kargamış Şehri'nin Kraliçesi" sıfatıyla tapınılan bir tanrıça olarak kayıtlara geçmiştir[29]. Söz konusu tanrıçanın, M. Ö. II. binyıl Anadolu tarihi coğrafyasına göre Çukurova ile özdeşleştirilen Kizzuwatna, Antakya yakınlarındaki Alalah ve Suriye'nin Lazkiye kenti yakınlarındaki Ugarit şehirlerinde de tapınım gördüğü bilinmektedir[30]. Hititlerde Kubaba'nın atribüleri arasında nar, ayna, kuş (muhtemelen güvercin), tavşan, aslan ve boğa bulunmaktadır[31].

---

[24] Diakonoff, a.g.e., s. 54 dn. 51; Volkert Haas, "Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands", *Das Reich Urartu. Ein altoriental ischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.,* Konstanzer Altorientalische Symposien Band I (Hrsg.), Universitätverlag Konstanz, Konstanz, 1986, s. 25, Yakar, a.g.e., s. 374.

[25] Stefano De Martino, *Hititler* (İtalyanca'dan çev. Erendiz Özbayoğlu), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 80, 87.

[26] Kosyan, AJNES I, s. 90.

[27] Otten, a.g.e., s. 334.

[28] John David Hawkins, "Kubaba", *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6, 1980 – 1983, s. 257.

[29] Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion* (HbOr I/15), E. J. Brill, Leiden/Boston/Köln, 1994, s. 406.

[30] John Donald Wiseman, The Alalakh Tablets, British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1953, s. 127, 141; Hawkins, a.g.e., s. 257.

[31] Nursel Aslantürk, "Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba, Ḫašuntarḫi" *International E-Journal of Advances in Social Sciences* II/4 (April), 2016, s. 123.

M.Ö. I. binyılda Güney, Orta ve Batı Anadolu'da farklı değişkeleriyle birlikte Kubaba kültü, daha geniş coğrafyalara yayılarak varlığını sürdürmüştür. Doğanın büyük tanrıçası olarak görülen Kubaba, Helenler de ve Lidya'da "Kibele" adıyla tapınım görmekteydi. Frigya'da "Kubila" ya da "Mater Kubila" adıyla tapınım gören Kubaba kültü, Kibele adıyla İtalya Yarımadası'na Roma'ya değin yayılım göstermiştir[32].

M.Ö. XIII. yüzyıla ait KUB LV I numaralı kültsel içerikli bir Hitit metninde "Kummaha Dağı'nın muhafızı ([(LÚ)]EN.NU.UN HUR.SAG URUKummaha)" ifadesiyle ilişkili "Pirwa Tapınağı'nın Sarayı (É.GAL hekur Pirwa)" adını taşıyan bir yapıdan söz edilmektedir[33]. Söz konusu ifade Hititler'in önde gelen tanrılarından biri olan Pirwa adlı bir tanrıya ait bir tapınağın Kummaha'da ya da Kummaha yakınlarında bulunduğuna işaret etmektedir. Araştırmacılar tarafından Hitit kökenli olduğu kabul edilen tanrı Pirwa, Hitit yazılı kaynaklarında at üzerindeki bir tanrı olarak kaydedilmiştir[34]. At ile yakın bir ilişkisi olan bu tanrıya ait kültün Kapadokya bölgesinde de var olduğunu Hitit metinleri açığa vurmaktadır[35]

Orta Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen bir kehanet metninde (MUŠ kehaneti) Kummaha şehri, farklı bir bağlamda kaydedilmiştir[36]. Söz konusu metin Hitit kralıyla ilgili kehanet sorularını içermektedir. Buradaki kehanet ile ilgili soruların amacı metinde ifade edilmiş bazı alametlerin sonraki yıllarda Hitit kralını etkileyip etkilemeyeceğini saptamaktır. Bu bağlamda Darkittena (Darutena) adındaki bir dağdan söz edilir[37]. Bu yüzden Kummaha'da kehanetler ile ilişkili bazı rahiplerin görevli olduğu bir tapınaktan söz edilebilir[38].

Sonuç

Hitit belgelerinde hem bir şehir hem de bir ülke ismi olarak kaydedilen Kummaha, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren askeri ve dini açıdan önem atfedilen bir yerleşim görünümündedir. İlkin küçük bir yerel krallık olarak tarih sahnesine çıkan Kummaha, M.Ö. XIV. yüzyılın başlarından itibaren Azzi ve Azzi – Hayaša konfederasyonunun bir parçası olarak görünmekle beraber bazı dönemler Hititler'in nüfuz alanı içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.

---

[32] Ömer Çapar, Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 31/1-2, 1987, s. 65.

[33] Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 55*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 34, Verlag der TU Dresden, Dresden, 2002, s. 2 - 3.

[34] Haas, Geschichte der hethitischen Religion, s. 281, 301, 412 - 415; Meltem Doğan - Alparslan"Hitit Dini ve Tanrıları" *Hititolojiye Giriş* (Hazırlayan M. Alparslan), Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 127.

[35] Haas, Geschichte der hethitischen Religion, s. 413; Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults*, SBL Press, Atlanta, 2018, s. 73.

[36] Emmanuel Laroche "Lécanomancie Hittite", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 52/3, 1958, s. 152 - 159.

[37] Laroche RA 52/3, s. 153, 157.

[38] Kosyan, Fundamental Armenology 7 (1), s. 9.

Yukarı Fırat Bölgesi'deki öteki yerel güçler gibi Kummaha'nın da M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğinde politik örgütlenmesinin "Yaşlılar Meclisi (LÚ^{MEŠ} ŠU.GI)" sistemine dayandığını "Mita Metni" doğrulamaktadır.

Kült içerikli Hitit metinleri tanrıça Kubaba ile tanrı Pirwa ve U'nun Kummaha'nın yerel ilahları olarak tapınım gördüğünü belirtmektedir. Bu tanrılardan Kubaba ve Pirwa'nın sadece Kummaha'da değil, Hitit panteonunda da önem atfedilen ve daha geniş coğrafyalarda tapınım gören tanrılar arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Rukiye, "Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan / Fetschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol,* Ege Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27 - 35.

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi,* 3. Baskı, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1998.

Aslantürk, Nursel, "Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba, Ḫašuntarḫi" *International E-Journal of Advances in Social Sciences* II/4 (April), 2016, s. 117 - 125.

Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts* (Edited by Harry A. Hoffner), Scholars Press. Atlanta-Georgia, 1996.

Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, 2. Edition, Scholars Press, Atlanta, 1999.

Cammarosano, Michele, *Hittite Local Cults*, SBL Press, Atlanta, 2018.

Carruba, Onofrio, "Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 137 - 174.

Carruba, Onofrio, "Die Hajaša-Verträge Ḫattis", *Documentum Asiae Minoris Antiquae, Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1988, s. 59 - 75.

Cavaignac, Eugène, "Deux itinéraires militaires de rois hittites. A propos d'un ouvrage récent", *Revue d'Assyriologie* 54, 1960, s. 89 - 90.

Ceylan, Alpaslan, "Ismeriga Antlaşmasına Uluslararası İlişkiler Açısından Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 22, 1995, s. 1 - 13.

Cornelius, Friedrich, *Die Geschichte der Hethiter,* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973.

Çapar, Ömer, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 31/1-2, 1987, s. 43 - 73.

Del Monte, Giuseppe, F. – Tischler, Johann, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI***)** Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1978.

De Martino, Stefano, *Hititler* (İtalyanca'dan çev. Erendiz Özbayoğlu), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Diakonoff, Igor Mikhailovich, *The Prehistory of the Armenian People,* Caravan Books, New York, 1984.

Diakonoff, Igor Mikhailovich - Medvedskaya, Inna Nikolaevna, "The Kingdom of Urartu", *Bibliotheca Orientalis* XLIV – N° 3/4, s. 386 - 394.

Doğan - Alparslan, Meltem, "Hitit Dini ve Tanrıları" *Hititolojiye Giriş* (Hazırlayan M. Alparslan), İstanbul, Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü, 2009, s. 119 - 127.

Erdoğan, Serkan, *Pahhuwa Krallığı – Doğu Anadolu'da Hititler'in Çağdaşı Yerel Bir Güç*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2016.

Forlanini, Massimo, "The Ancient Land of 'Northern' Kummaḫa and Aripša 'Inside the Sea' ", *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and East – Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th – 26th October 2013* (Edited by M. Alparslan), Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 1 - 12.

Forrer, Emil, "Ḫajasa-Azzi", *Caucasica* 9, 1931, s. 1 - 24.

Garstang, John, "Hittite Military Roads in Asia Minor: A Study in Imperial Strategy with a Map", *American Journal of Archaeology* 47, 1943, s. 35 - 62.

Goetze, Albrecht, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Yale University Press. New Haven, 1940.

Götze, Albrecht, *Die Annalen Des Muršiliš (Heft VI)*, Mitteilungen Der Vorderasiatisch – Aegyptischen Gesellschaft (E.V.) 38. Band, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1933.

Götze, Albrecht, *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients* (Handbuch der Altertumswissenschaft III 1, 3) C. H. Beck'sche Verlag Buchhandlung, München, 1933.

Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription KUB 55*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 34, Verlag der TU Dresden, Dresden, 2002.

Gurney, Oliver Robert, "Mita of Pahhuwa", *Annuals of Archaeology and Anthropology* 28, 1948, s. 32 - 47.

Güterbock, Hans Gustav, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal Cuneiform of Studies* X, 1956, s. 41 - 68.

Haas, Volkert, "Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands", *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.,* Konstanzer Altorientalische Symposien Band I (Hrsg.) - Xenia Heft 17, Universitätverlag Konstanz, Konstanz, 1986, s. 21 - 30.

Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion* (HbOr I/15), E. J. Brill, Leiden/Boston/Köln, 1994.

Haas, Volkert, Hethitische Orakel, Vorzeichen und **A**bwehrstrategien: Ein Betrag zur hethitischen Kulturgeschichte, Walter de Gruyter, Berlin, 2008,

Hawkins, John David, "Kubaba", *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6, 1980 - 1983, s. 257 - 261.

Karauğuz, Güngör, *Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.

Kempinski, Aharon – Košak, Silvin, "Der Išmeriga-Vertrag", *Die Welt des Orients* 5/2, 1970, s. 191 - 217.

Klengel, Horst, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Handbuch der Orientalistik I/XXXIV, Brill, Leiden, 1999.

Kosyan, Aram, "Arnuwandas I in the East", *Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 2006, s. 72 - 97.

Kosyan, Aram, "On the Ethnic Background of Išuwa (A Preliminary Study)", *Armenian Journal of Near Eastern Studies* IV/2, 2009, s. 85 - 97.

Kosyan, Aram, "Between the Euphrates and Lake Van (On the Location of Hayaşa and Azzi)", *International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures Proceedings I* (Edited by M. Işıklı – B. Can), Cambridge Publishing Scholars, Newcastle upon, Tyne, 2015, s. 271 - 276.

Kosyan, Aram, "The Plain of Erznka in the II – I Millenniums BC", *Fundamental Armenology* 7 (1), 2018, s. 1 - 20.

Laroche, Emmanuel, "Lécanomancie Hittite", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 52/3, 1958, s. 150 - 162.

Laroche, Emmanuel, *Catalogue des textes hittites*, Éditions Klincksieck, Paris, 1971.

Otten, Heinrich, "Kummaḫa", *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* VI 5/6, 1983, s. 334.

Reichmuth, Silvio, "Mita von Pahhuwa", *Hethitologie in Dresden Textbearbeitungen, Arbeiten zur Forschungs- und Schriftgeschichte* (Herausgegeben von R. Fischer, D. Groddek und H. Marquardt), Dresdner Beiträge zur Hethitologie 35, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

Sagona, Claudia., "Literary Tradition and Topographic Commentary", *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I* (Ed. A. Sagona – C. Sagona), Ancient Near Eastern Studies Supplement 14, Peeters, Paris - Louvain - Dudley, 2004, s. 25 - 71.

Sir Gavaz, Özlem, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiliulima Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1, 2008, s. 21 - 39.

Taracha, Piotr, "Zu Den Tutḫalija II – Annalen CTH 142", *Die Welt Des Orients* XXVIII, 1997, s. 74 - 84.

Torri, Giulia, "Militärische Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit", *Altorientalische Forschungen* 32/2, 2005, s. 386 - 400.

Wiseman, Donald John, The Alalakh Tablets, British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1953.

Yakar, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi* (Çev. Selen Hırçın Riegel), Homer Yayınevi, İstanbul, 2007.